

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

պատմական գիյր. թեկնածու, ՄՄ

ՍԱԼԱՀ ԱԼ-ԴԻՆԻ 1180 Թ. ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Այլուբյան սուլթանության հիմնադիր Սալահ ալ-Դինը (1171-1193), Եգիպտոսում հիմնելով մի նոր պետություն, իր նախկին գերակայի՝ Նուր ալ-Դինի (1146-1174) մահից հետո քայլեր ձեռնարկեց նաև Ասորիքին և Վերին Միջագետքին տիրելու համար: ԺԲ. դ. 70-ականների երկրորդ կեսին Զանգինների պետությունը վերածվեց Սալահ ալ-Դինին ենթակա մի ամիրություն, սակայն պահանջվելու էր ևս մի տասնամյակ, որպեսզի Այլուբյան սուլթանն իր լիակատար տիրապետությունը հաստատեր Հյուսիսային Ասորիքում ու Զազիրայում՝ դառնալով Կիլիկյան Հայաստանի անմիջական հարևանը: Սալահ ալ-Դինի սուլթանության ողջ ընթացքում Այլուբյանները երեք անգամ հարձակվեցին Կիլիկյան Հայաստանի վրա (1180, 1187, 1193): Այս արշավանքներից միայն առաջինն է, որ անձամբ ղեկավարում էր սուլթանը և որի մասին առատ տեղեկություններ են հաղորդում թե՛ հայկական և թե՛ հատկապես արաբական աղբյուրները:

Սալահ ալ-Դինը 1180 թ. ամռանը երկամյա հաշտություն կնքեց Երուսաղեմի թագավորության և Տրիպոլիսի կոմսության հետ, որից հետո արշավեց Իկոնիայի սուլթանության վրա, քանի որ սելջուկները հարձակման էին ենթարկել Այլուբյաններին անցած Ռաբանը: Վերջիններս, պարտություն կրելով, ստիպված խաղաղության դաշն կնքեցին: Դրանից հետո Սալահ ալ-Դինը միջամտեց Հիսն Քալֆայի տեր Նուր ալ-Դին Մուհամմադի և Իկոնիայի սուլթան Կըլըջ Արսլանի (1156-1192) միջև ծագած վեճին և կողմերին հաշտեցնելու նպատակով հասավ Բեհեսնի: Անմիջապես դրանից հետո Սալահ ալ-Դինի բանակը հարձակվեց Կիլիկիայի վրա¹:

¹ Sifu Cl. Cahen, La Syrie du Nord et la principauté franque d'Antioche, Institut Français de Damas, Paris, 1940, էջ 420:

Արշավանքի համար պատրվակ ծառայեց Կըլըջ Արսլանի դիմումը Եգիպտոսի սուլթանին, որով նա խնդրում էր համաձայնություն կնքել և գանգատվում էր հայերից²: Կըլըջ Արսլանի՝ հայերից դժգոհելու պատճառը, ըստ արաբ պատմիչների, այն էր, որ Ռուբեն Գ.-ն, հակառակ իր իսկ տված թույլտվությանը, հարձակվել էր Կիլիկիայում իրենց հոտերն արածեցնող թուրքմեն ցեղերի վրա, մի մասին կոտորել, իսկ մնացածներին գերել ու տիրացել նրանց ունեցվածքին³: Պատմիչների պահպանած հաղորդման սկզբնաղբյուրն ակներևաբար պետք է համարել Սալահ ալ-Դինի արքունական դպիր Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանիի «ալ-բարկ ալ-Շամի» («Ասորիքյան կայծակ») երկը: Հեղինակը, ինչպես երևում է, Սալահ ալ-Դինին ուղեկցել է այս արշավանքի ժամանակ: Հատկանշական է, որ Իմադի երկը մեզ է հասել ալ-Բուռնդարիի համառոտագրությամբ, որը կրում է «Սանա ալ-բարկ ալ-Շամի» («Ասորիքյան կայծակի փայլատակում») վերնագիրը: Նրանում կարդում ենք. «Հաճախացան մուսուլմանների դժգոհությունները նրա չարագործություններից, և սուլթանը տեսավ, որ հարկ է, որ նրա տիրությունները մտնի: Մեր հաղթական զորքերով շարժվեցինք ու ճամբարեցինք Սև գետի ափին՝ ավերելով նրա տները, փարախները: Ապա ընդհուպ մոտեցանք մի լեռան, որի կատարին վեր խոյացող մի բերդ կար՝ ամբողջությամբ պատված բուսականությամբ և թփերով: Այն անառիկ ու ամրակուռ բերդերից մեկն էր, որը լեռը գաղտնիքի պես պահում էր»⁴: Բնագրում բերդը կոչված է ալ-Մանույա (*al-Mānūya*), որը, ինչպես ներքևում ենք համոզվելու, գրչական սխալ է: Պատմիչը շարունակում է, որ հայերը բերդը կրակի են տալիս, որպեսզի այն մուսուլմանների ձեռքը չընկնի: Բայց վերջիններս վրա են հասնում և հաջողացնում դատարկել հրդեհվող ամրոցի հացահատիկի ամբարներն ու պահեստները: Զինվորները վերցնում են իրենց անհրաժեշտ պարենը: «Հայը վախեցավ, և սարսափը նրա սիրտը մտավ: Նա դեսպան ուղարկեց՝ հայտնելով, որ հնազանդությամբ ազատ է արձակում գերիներին», - վկայում է Իմադ ալ-Դինը (ալ-Բուռնդարին): Նա շարունակում է. այս բա-

² Տե՛ս **Ibn Khallikan**, Biographical Dictionary, tr. by William MacGuckin de Slane, vol. III, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London, 1871, v. III, էջ 342. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հայկական երկրների մասին», Յակոբ ալ-Համադի, Արուֆիյա, Իբն Շադդադ, կազմ.՝ Ը. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 293:

³ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հայկական երկրների մասին», էջ 301. **Իբն ալ-Ասիր**, թարգմ., առաջարկ և ծանոթագր.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ., Երևան, 1981, էջ 266 (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր):

⁴ Տե՛ս **Imād al-Dīn al-Isfahānī**, al-Barq al-Šāmī, al-Bundarī, Sanā al-barq al-Šāmī, bi-taḥqīq Faḥiyya al-Nabrawī, al-Qāhira, 1979, էջ 177:

նից հետո Սալահ ալ-Դինը վճռում է վերադառնալ՝ պատճառաբանելով, որ «ժամանակը սուղ էր, իսկ պարենը դժվարհասանելի»⁵։ Դեպքի մասին իր «Միդմար ալ-Հակահիկ» երկում վկայում է նաև Մուհամմադ իբն Թակի ալ-Դին Ումարը (ալ-Մալիք ալ-Մանսուր տիտղոսով), որն այդ ժամանակ Համայի կառավարիչն էր։ Իմադի հաղորդման՝ ալ-Բուենդարիի երկում պահպանված տարբերակին վերջինիս պատումից կարող ենք ավելացնել, որ բերդի պահեստները դատարկելուց հետո Սալահ ալ-Դինը հրամայել է հիմնահատակ ավերել բերդը, որից հետո Ռուբենը (անվանում է՝ մու-թաալլիք ալ-Արման Իրն Լավուն «Հայոց իշխող իբն Լավուն») հայտնել է իր հպատակությունը։ Հեղինակի վկայությամբ Հայոց իշխանն ազատ է արձակել իր մոտ եղած թուրքմեն զերիններին, իսկ ևս հինգ հարյուր զերինների ազատություն համար վճարել փրկագին։ Սրանով հարցը լուծվեց, և Հայոց իշխանը Աման (անվտանգություն երաշխիք) ստացավ Սալահ ալ-Դինից։ Ավելացնենք, որ ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի երկում հայերից գրավված բերդն անվանված է ալ-Անակիր⁶։

Իմադ ալ-Դինի հաղորդումն իր «Գիրք զուլյա պարտեզների» երկում վերաշարադրել է նաև Աբու Շաման՝ զգալիորեն պարզեցնելով իմադի՝ հաճախ խրթին ու տեղ-տեղ անհասկանալի լեզուն։ Վերջինս գրավված բերդի անունը տառադարձում է որպես ալ-Մանակիր և գրում է, թե Ռուբենը (անվանում է մալիք ալ-Արման՝ «Հայոց արքա», տիտղոսով՝ ի տարբերություն ալ-Բուենդարիի մոտ եղած Մութաալլիք ալ-Արման-ի՝ «Հայոց իշխող» տիտղոսի) «չատ դրամ է տվել և ազատել իր մոտ եղած զերիններին։ Սուլթանին, սակայն, սա չի բավարարել, և նա ստիպված ավելացրել է գումարի չափը և խոստացել, որ կգնի 500 գերի ֆրանկների երկրներից և ազատ կարձակի։ [Միայն այս բանից հետո] սուլթանը համաձայնել է՝ նրանից դրա համար փրկագին (կամ գրավ) վերցնելով»⁷։ Աբու Շաման բերում է արշավանքի ականատես մի բանաստեղծի՝ ալ-Ջամալ ալ-Վասիտի ալ-Մուկրիի ներբողը՝ ուղղված Սալահ ալ-Դինին, որում դրվատվում է «Իբն Լավունի» նկատմամբ սուլթանի տարած հաղթանակը⁸։ Իմադից բացի՝ Աբու Շաման մի մեջբերում է կատարում նաև վերջինիս ժամանակակից պատմիչ Իբն Աբի Տայյից, որի երկը նույնպես մեզ չի հասել։ Ըստ

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Sliu Al-Malik al-Manṣūr, Miḍmār al-ḥaqā'iq wa sirr al-ḥalā'iq, Ālam al-kutub, al-Qāhira, 1968, էջ 42-43։

⁷ Sliu Abū Šāma, Kitāb al-Rawḍatayn fi alḥbār al-dawlatayn al-Nūriyya wa-l-Šalāḥiyya, vol. IV, Bayrūt, 2002, էջ 37։

⁸ Sliu Նույն տեղում, էջ 37-38։

այդ տեղեկությունն՝ մոսկովյանները բերդում, հողի մեջ թաղված, գտել են մի տակառ, որը լի էր պղնձե, արծաթե և ոսկե իրերով⁹:

Արշավանքի մասին հաղորդումը տեղ է գտել նաև Իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմություն» երկում: Հիմքում, անշուշտ, կրկին Իմադ ալ-Դինի վկայությունն է, միայն թե հատկանշական է Իբն ալ-Ասիրի այն լրացումը, թե «նրա (իմա՝ «Իբն Լավունի») երկիրը ամրակուռ էր՝ ամբողջովին ծածկված անառիկ բերդերով, և այնտեղ մտնելը դժվար էր, քանզի [չրճապատված էր] լեռնանցքներով ու անանցանելի լեռներով»¹⁰: Բուն արշավանքի նկարագրությունը մեզ համար կարևոր այլ լրացում չի պարունակում. «Գերիներն արձակվեցին և ունեցվածքը վերադարձվեց, իսկ Սալահ ալ-Դինը այնտեղից հեռացավ Զուլմադա II ամսին (23 հոկտեմբեր - 20 նոյեմբեր)»¹¹:

Իրադարձությունների ընթացքի մասին որոշ հավելյալ տեղեկություններ ենք գտնում դեպքերի ակնատես Իբն Շադդադի «Այյուբյան Սալահ ալ-Դինի կենսագրությունը» երկում: Ըստ պատմիչի՝ երբ սուլթան Սալահ ալ-Դինը ալ-Ռամլայում կրած պարտությունից հետո պատրաստվում էր նոր արշավանք կազմակերպել դեպի Ասորիք, սուրհանգակ է հասնում Ռումի Կըլըչ Արսլան սուլթանից: Նա թախանձում էր համաձայնություն կնքել իր հետ և միաժամանակ գանգատվում էր հայերից: «Սուլթանը Կըլըչ Արսլանին օգնելու համար արշավեց դեպի Իբն Լևոնի երկիրը, - գրում է Իբն Շադդադը՝ շարունակելով, - հասավ Կարա-Հիսար և ծառայություն առավ Հալեպի բանակները՝ ըստ դաշնագրով եղած համաձայնության: Բանակները միացան Նահր ալ-Ազրակի մոտ՝ Բահասնայի և Հիսն Մանսուրի միջև, և գետից անցնելով՝ գնացին դեպի Նահր ալ-Ասուադը, որը Իբն Լևոնի երկրի սահմանն է կազմում, և գրավեցին մի բերդ, որը քանդեցին և բնակիչներին սրի քաշեցին: Թշնամին վերադարձրեց գերիներին՝ հաշտություն խնդրելով: Երբ հաշտություն կնքվեց, սուլթանն այնտեղից վերադարձավ (նա իրեն փոխանորդ է կարգում Կըլըչ Արսլանին, որպեսզի դաշնագիր կնքի գեսպանների հետ): Այդ տեղի ունեցավ Սաբխա-Սանջա գետի վրա, որը թափվում է Եփրատի մեջ, և այդ տեղի ունեցավ 76 թվականի Ջուլմադա ալ-ուլա ամսի 10-ին (1180 թ. հոկտ. 2): Այնտեղից սուլթանը գնաց Դամասկոսի կողմը»¹²: Մեկ այլ

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

¹⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 266:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 293:

արաբ պատմիչ՝ Իբն Վասիլը, հաղորդումը մեջբերում է Աբու Շամայի և Իբն Շադդադի երկերից՝ էական ոչինչ չավելացնելով¹³:

Եթե արչավանքի մասին հաղորդող արաբ հեղինակների պատումներն ամփոփենք, կստանանք հետևյալ պատկերը: Երբ Սալահ ալ-Դինի բանակը հասավ Կարահիսար վայր (Հալեպից հյուսիս), Հալեպի սուլթանությունը զորքը 1176 թ. դաշնագրի համաձայն միացավ նրան: Ապա Կապուլյոս գետի (Նահր ալ-Ազրակ) մոտ՝ Բեհեսնիի և Հիսն Մանսուրի միջև, միացյալ բանակին միացան նաև Կըլըջ Արսլանի զինված ուժերը: Այստեղ Սալահ ալ-Դինի միջնորդությամբ հաշտություն կնքվեց Իկոնիայի սուլթան Կըլըջ Արսլանի և Հիսն Քայֆայի Արտուխյան ամիր Նուր ալ-Դին իբն Կարա Արսլանի միջև: Իր արտաքին քաղաքականությանը հավատարիմ՝ Սալահ ալ-Դինը հաշտություն հաստատեց Այյուբյանների կողմից դեռևս չնվաճված մուսուլմանական պետությունների միջև, քանզի հնարավորություն էր ստանում դրանց ռազմական ուժերն օգտագործել գլխավոր թշնամիներ խաչակիրների դեմ պայքարում:

Սալահ ալ-Դինի արտաքին քաղաքականության մեջ Կիլիկիայի հայկական պետությունն առանձնահատուկ տեղ էր գրավում: Ընդհանրապես հայերի և ասորիների նկատմամբ դրանում չկար այն բացահայտ թշնամությունը, որ գոյություն ուներ խաչակիրների հանդեպ: Սալահ ալ-Դինի տերությունը համար (համենայն դեպս XII դ. 70-80-ական թթ.) առաջնահերթ խնդիր չէր հայկական իշխանապետության վերացումը կամ ջախջախիչ հարված հասցնելը: Ալ-Բունդարիի «Հաճախացան մուսուլմանների դժգոհությունները նրա չարագործություններից, և սուլթանը տեսավ, որ հարկ է, որ նրա տիրույթները մտնի» արտահայտությունը կարծես հուշում է, որ սա մի պատժիչ (ոչ նվաճողական) արչավանք էր թերևս 1177-1178 թթ. Հարիմի դեմ արչավանքին Ռուբեն Գ.-ի մասնակցությունը համար: Դա երևաց նաև Սալահ ալ-Դինի հետագա գործողություններից:

Իկոնիայի սելջուկներին ու Արտուխյաններին հաշտեցնելով և օգնական զորք վերցնելով՝ Սալահ ալ-Դինը Կապուլյոս գետի ափերից արչավեց Սև գետ (Նահր ալ-Ասուադ), որն «Իբն Լևոնի երկրի սահմանն էր կազմում»¹⁴: Այյուբյան սուլթանը գրավեց Սև գետի շրջանում գտնվող ալ-Մանակիր (կամ ալ-Ասակիր) ամրոցը, սակայն Ռուբինյան իշխանապետությունում ավելի չխորացավ, քանի որ Ռուբեն Գ.-ն հաշտություն խնդրեց՝

¹³ Sīn Ibn Wāṣil, Mufarriḡ al-kurūb fī aḥbār banī Ayyūb, v. II, խմբ. Ġamāl al-Dīn al-Šayyāl, al-Qāhira, 1957, էջ 98-100:

¹⁴ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 301. Իբն ալ-Ասիր, էջ 266:

շատ ոսկի տալով: Ռուբինյան իշխանը վերադարձրեց նաև 500 գերինների և հաշտություն կնքվեց:

Երվանդ Քասունին իրավացի է, գտնելով, որ թուրքմեն մի քանի ցեղերի հանդեպ հայ իշխանապետի վերաբերմունքը չէր կարող Սալահ ալ-Դինի՝ Եգիպտոսից Կիլիկիա արշավելու բուն պատճառը լինել: Նա ավելի հավանական է համարում այն, որ Սալահ ալ-Դինի գլխավոր նպատակը եղել է Իկոնիայի սուլթանություն արշավելը: Եվ Այյուբյան սուլթանը միայն Կըլըջ Արսլանի հետ հաշտություն կնքելուց հետո և, հավանաբար, վերջինիս թելադրանքով է արշավել Կիլիկիա¹⁵:

Այս ենթադրությունը տրամաբանական է և հիմնավորված հետևյալ լրացուցիչ ճշտումով. Սալահ ալ-Դինի նպատակն այս շրջանում գտնվող պետություններին ահաբեկելն էր և ոչ թե դրանց նվաճումը: Այլապես բացատրելի չէ այն փաստը, որ հմուտ և համարձակ զորավար Սալահ ալ-Դինն, իր մեծաքանակ զորքին միացնելով նախ Հալեպի, ապա և Իկոնիայի սուլթանություններին բանակները, այդպես էլ լուրջ քայլի չգիմեց՝ բավարարվելով ընդամենը մեկ ամրոցի (այն էլ հավանաբար ժամանակավորապես) գրավմամբ: Ամենայն հավանականությամբ, անկախ այն բանից, թե Կըլըջ Արսլանը նրան որևէ բան թելադրել էր, թե ոչ, Սալահ ալ-Դինը հավատարիմ մնաց իր նախապես մշակած ծրագրին:

Այսպիսով, արձագանքելով Ռուբեն Գ.-ի դիմումին, Եգիպտոսի սուլթանը 1180 թ. հապճեպ հաշտություն կնքեց: Սալահ ալ-Դինը երկամյա դաշն ստորագրեց նաև Մոսուլի, Ջազիրայի, Իրբիլի, Հիսն Քայֆայի և Մարդինի Ջանգի և Արտուխյան ամիրների հետ, որոնք իրենց կնիքներով այն հաստատեցին 1180 թ. հոկտեմբեր 2-ին¹⁶: Ըստ Իբն Շադդադի՝ հաշտությունը կնքվեց Սաբխա-Սանջա գետի մոտ¹⁷, որը հավանաբար, նույն՝ Կապուլյո գետի այլ անվանումն է:

1180 թ. արշավանքը Կիլիկյան Հայաստան պատժիչ-հետախուզական և միաժամանակ կողոպտչական բնույթ էր կրում: Սալահ ալ-Դինը չչարունակեց առաջխաղացումը դեպի Ռուբինյան իշխանապետության ներքին գավառները, որովհետև վճռական հաջողությունների չէր հասել խաչակիրների դեմ պայքարում, իսկ Հյուսիսային Ասորիքը և Վերին Միջագետքը դեռևս վերջնականապես նվաճված չէին:

¹⁵ Տե՛ս Ե. Հ. Քասունի, Ռուբեն Գ. իշխանապետ (1175-1187 թթ.) եւ իր կտակը, Պէյրուք, 1987, էջ 40:

¹⁶ Տե՛ս S. Lane-Poole, A History of Egypt in the Middle Ages, London, 1901, էջ 206:

¹⁷ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 293:

РЕЗЮМЕ

В правление Салах-ад-Дина (1171-1193 гг.) было предпринято три похода на Киликийскую Армению (1180, 1187, 1193 гг.), из которых лишь первый был возглавлен самим Айюбидским султаном. Поход Салах ад-Дина 1180 г. был предпринят с карательно-разведывательными намерениями, а также с целью грабежа. Ценные сведения об этом походе имеются в арабских первоисточниках. Айюбидская армия, напав и заняв находящуюся в Аманских горах крепость Манакир, разграбила ее. Князь Рубен III, заплатив выкуп и освободив пленных мусульман, заключил мирный договор с султаном Египта. Салах ад-Дин не продвинулся во внутренние области Рубенидского княжества, поскольку еще не достиг значительных успехов в борьбе против крестоносцев, а Северная Сирия и Джазира еще не были полностью завоеваны.

SUMMARY

In the reign of Salah al-Din (1171-1193), there were three campaigns against Cilician Armenia (1180, 1187, 1193), though only the first was led by the Ayyubid Sultan. Salah al-Din's campaign against Cilician Armenia in 1180 was a punitive reconnaissance operation, as well as of pillaging character. Primary sources, especially Arab historians report rich information about this campaign. Ayyubid Army assaulted and occupied the fortress of Manakir situated in the Amanus mountains, and sacked it all. Prince Rouben III, paying ransom and liberating the Moslem captives, signed a peace treaty with the Sultan of Egypt. Salah al-Din did not move ahead to the interior regions of the Rubenid principality, as he did not have significant victories against the Crusaders, and Northern Syria as well as Djazira were not conquered yet.

